

Terveyden käsite

Suomen lääkariliiton 75-vuotisjuhliin liittyvässä yleisötilaisuudessa pidetty esitelmä.

Olen joutunut paneutumaan terveyden käsitteeseen käytännön toiminnassani, sairaalalaboratorion johtajana ja tiedemiehenä.

Noin 25 vuotta sitten eräät tieteelliset tutkimuksemme antoivat tuloksia, jotka olivat ristiriidassa sen kanssa, mitä minulle oli opetettu normaaliarvoista (1). Pohdittuani asiaa noin 10 vuotta esitin yhdessä professori Sariksen kanssa alani pohjoismaisessa kongressissa vuonna 1969, että käsite normaaliarvo heitettäisiin romukoppaan ja tilalle otettaisiin uusi käsite viitearvo, ruotsiksi referensvärde, englanniksi reference value (2).

Jotta ymmärtäisitte mikä on viitearvo, kerron kontrolli- eli verrokkikäsitteestä, jolla on suuri merkitys kokeellisessa lääketieteessä ja biologiassa.

Olettakaamme, että haluamme kokeilla uutta lääkettä, esim. anabolista steroidia, joka kasvat-
taa lihaksistoa. Ennen kuin ainetta voidaan antaa ihmiselle, täytyy sitä kokeilla eläimillä, esim. rotilla. Eläimet jaetaan kahteen tai useampaan ryhmään. Samalla ollaan hyvin tarkkoja siitä, että kussakin ryhmässä eläimet ovat hyvin samanlaisia, keskimäärin samanpainoisia ja yhtä vanhoja ja mieluummin samoista pesueista. Yhdelle ryhmälle annetaan tutkittavaa ainetta, yleensä rehuun sekoitettuna, toiselle ei mitään — negatiiviset verrokkit — ja kolmannelle ehkä tunnettua anabolista ainetta — positiiviset verrokkit. Muitakin verrokkiryhmiä voidaan käyttää. Tulos tulee esiin erona tutkimusryhmän ja verrokkiryhmän välillä. Todetaan esimerkiksi, että uutta ainetta saavat rotat painavat enemmän kuin negatiiviset verrokkit, ehkä yhtä paljon tai enemmän kuin positiiviset

verrokkit. Jos positiiviset verrokkit eivät eroaisikaan negatiivisista, voidaan epäillä ettei koejärjestely ole tyydyttävä.

Normaaliarvot on yleensä saatu terveistä nuorista henkilöistä, kuten lääketieteen kandidaateista ja laboratoriohoitajista. Niitä on kuitenkin käytetty arvioitaessa tuloksia, joita esim. on saatu vanhoista, usein makuulla olevista ihmisistä, ja mm. ruumiin asento — seisominen ja makaaminen — vaikuttaa voimakkaasti veren laboratoriarvoihin (3, 4). Jos katsoimme, että taudit ovat luonnon tekemiä kokeita, havaitsemme että normaaliarvojen lähteinä toimivat henkilöt ovat kerrassaan kehoja verrokkeja tällaisten kokeiden arvostelemiseksi. Esimerkiksi naisesta saatuja tuloksiahan on verrattava saman ikäisten naisten arvoihin, mieluummin hänen makuulla olevasta terveestä sisarestaan saatuihin arvoihin.

Viitearvofilosofian perusajatus on siis, että potilaiden tuloksia verrataan relevanteista verrokkien henkilöistä saatuihin tuloksiin (5). Ajateltavissa olevia verrokkiryhmiä on lukuisia. Yksi sellainen on tyypillisen taudin omaava ryhmä, esimerkiksi selvän sydäninfarktin sairastava potilasryhmä. Toinen ryhmä on terveiden samanikäisten ryhmä. Kolmas luonnollinen ryhmä olisi mielestäni potilaat, joilla on rintakipu ja jotka eivät sairasta sydäninfarktia. Infarktiryhmässä tulee tutkimuksen olla selvästi erilainen, muuten koe on arvoton selpelvaltimon tukkeuman diagnostiikassa.

Esittämämme viitearvofilosofia eli verrokkiajattelu löi itsensä läpi hämmästyttävän nopeasti. Niinpä sain kutsuja eri puolille maailmaa esitelmöimään ja pitämään kurs-

seja aiheesta. Olen lisäksi johtanut sekä kansainvälisiä että pohjoismaisia komiteoita, jotka ovat laatineet suosituksia siitä, miten viitearvoja tulee kerätä, käsitellä ja esittää lääkäreille.

Hoidettaessa potilasta ja seurattaessa taudin kehitystä tehdään laboratoriotutkimuksia. Potilaan tervehtyminen todetaan mm. siitä, että tulokset alkavat muistuttaa terveiden arvoja, esimerkiksi kohonnut senkka laskee, matala hemoglobiini kohoaa jne. Huomaamme tästä esimerkiksi, että terveyteen liittyvät laboratoriarvot sisältävät päämäärän tai tavoitteen. Lääkärin toiminta tähtää terveyden päämäärän saavuttamiseen, ja terveiden viitearvot ovat tavoitearvoja. Terveyskäsite voidaan määrittellä lääketieteen päämääränä, ja olenkin tältä pohjalta laatinut aforismin kaltaisen terveyden määritelmän (5, 6, 7): "terveys on lääketieteen keskeisen päämäärän abstraktio".

Terveystarkastuksia tehdään otettaessa henkivakuutuksia, otettaessa henkilö uuteen työhön tai varusmiespalveluun, raskautta seurattaessa sekä työsuojelumielessä. Terveystarkastukset voivat olla hyvinkin eritasoisia. Joskus vain todetaan, ettei henkilö sairasta tarttuvaa tautia ja voi toimia esim. opettajana tai suurkeittiössä. Joskus taas vaatimukset ovat erinomaisen suuret, esim. valittaessa astronautteja tai napa-retkikuntiin osallistujia. Voidaan sanoa, että terveys voi olla eritasoista riippuen siitä kuinka perusteellisesti potilasta on tutkittu.

On sairauksia, joiden olemassaoloa ei voi millään sulkea pois. Kussakin meistä voi tällä hetkellä olla alkava syöpä, joka vielä on niin pieni ettei se aiheuta minäkäänlaisia oireita, se ehkä koostuu vain muutamasta solusta. Myös alkava verisuonten kalk-

on eri-
vasti ei-
voa sel-
ko 2).
lääkärei-
geja on
un taas
erikois-
kin ver-
än.

vuotiait-
dotettua
tysaktii-
ät vielä
n lähes-
toimin-

uin luu-
itä, että

aktiivi-

Naiset

opia, jo-

listum-

mintaan

ainottu-

Miehet

selvästi

ia (tau-

sta voi

istystoi-

rit kes-

dissakin

tämä

osalta

itä. Ti-

kuiten-

että ky-

t yle-

uutteria

tyyhdis-

menes-

ät ural-

ä työtä

si. Li-

oimimi-

nomai-

aktiive-

Kiehelä

lällikkö

äriliitto

keutuminen on hyvin yleistä ja vaikeasti todettavissa. Ei ole olemassa keinoa, jolla ihminen sataprosenttisella varmuudella voidaan todeta terveeksi. Filosofiasa tällaisia käsitteitä sanotaan privatiivisiksi (8), niille on ominaista eräiden tunnusmerkkien puuttuminen pikemminkin kuin positiivisten oireiden läsnäolo. Muita privatiivisia käsitteitä ovat esimerkiksi vapaus ja onni. Täydellistä vapautta ei voi ajatella, vaan vapaudelle on ominaista eräiden rajoitusten puuttuminen.

Periaatteessa on olemassa positiivistakin terveyttä. Sitä kuvastaa kyky käydä työssä, samoin terveyden ja voiman tunteet (8). Toisaalta on ihmisiä, jotka menevät töihin, vaikka ovatkin tavattoman sairaita. Toisaalta on sellaisia, jotka tarttuvat pienimpäänkin verukkeeseen pinnatakseseen töistä. Eräissä psykiatrisissa sairauksissa ja aivojen sairauksissa esiintyy kohonnutta itsetuntoa, esim. Napoleon-kompleksi, ja eräät huumeet aiheuttavat saman: "ollaani pilvessä". Monet sairaudet, kuten verisuonten kovettuminen, ei aluksi aiheuta sairauden tunnetta. Lisäksi ihminen voi salata sairauden saadakseen esim. henkivakuutuksen. Näin ollen emme voi objektiivisesti täysin luottaa mainittuihin positiivisiin terveyden kriteereihin. Toisaalta tietysti voidaan sanoa, että lääkärin tärkein tehtävä on saada ihmiset tuntemaan itsensä terveiksi.

Mutta palatkaamme käytäntöön. Viitisentoista vuotta sitten pohjoismainen viitearvotoimikunta totesi, että oli tärkeätä laatia ohjeet siitä, miten seulotaan esiin ne henkilöt, joista saataisiin terveiden viitearvoja. Eräs norjalainen professori sanoi, että asiahan on hyvin yksinkertainen, Maailman Terveysjärjestö WHO:n perustamiskirjassa on terveys selvästi määritelty: "terveys on täy-

dellisen fyysisen, psyykkisen ja sosiaalisen hyvinvoinnin tila, eikä pelkästään taudin tai vamman poissaolo" (9). Terveydellä on määritelmän mukaan ainakin kolme ulottuvuutta: ruumiillinen, henkinen ja yhteiskunnallinen, ja millään ulottuvuudella ei saa olla häiriöitä. Yritimme toimia tämän määritelmän pohjalta.

Laadimme sitten luettelon löydöksistä, joita terveillä viitehenkilöillä ei saanut olla (10). Saimme mm. vakuutusyhtiöltä tietoja sairauksista, joiden perusteella joutuu maksamaan korotetun vakuutusmaksun. Muutamia esimerkkejä ratkaisuistamme: Henkilö oli nuorena sairastanut lievää keuhkotuberkuloosia, joka oli parantunut. Hänet hyväksyttiin terveeksi. Jos henkilöllä oli ollut sydäninfarkti, hänet hylättiin. Umpilisäke oli poistettu yli kuusi kuukautta sitten, tapaus hyväksyttiin. Henkilöllä oli ollut flunssa yli kaksi kuukautta sitten, hänet hyväksyttiin. Henkilöllä oli ollut jokin harvinainen sairaus kuten ornitoosi, linnuista saatava tarttuva tauti, hylättiin. Henkilö oli syönyt lääkkeitä, esim. ottanut aspiriinin saman vuorokauden aikana, hylättiin. Eräät laboratoriarvot johtivat hylkäämiseen. Vaatimuksemme olivat käsitteekseni varsin kohtuullisia.

Skoonessa on kaupunki nimeltään Kristianstad, jossa väestölle on tehty terveystarkastuksia parinkymmenen vuoden ajan. Tutkijat halusivat mielellään auttaa meitä keräämään terveiden viitearvoja. Käytännön työssään he kuitenkin havaitsivat seuraavaa: Kun seulottiin pois ne henkilöt, jotka eivät täyttäneet komiteamme terveyskriteerejä, jäi tavattoman vähän ihmisiä jäljelle (11). Suurin poistuma johtui lääkkeiden käytöstä. Nimenomaan vanhemmissa ikäryhmissä poistuma oli niin suuri, että jäljelle jäi ai-

van liian harva yksilö. Kuriositeettina mainittakoon, että ornitoosin oli sairastanut eräs eläinlääkäri, joka muuten olisi ollut sopiva terve viitehenkilö.

Niinpä meille kehittyi näkemys, että WHO:n määritelmän mukaan terveiksi katsottavat ihmiset ovat varsin harvinaisia ja itse määritelmä utopistinen.

Eräät tutkimukset, kuten seerumin kolesterolipitoisuus ja verenpaine, heijastavat riskialttiutta. Kuta korkeammat arvot sitä suurempi on riski sairastua verisuonten kovettumiseen ja sen komplikaatioihin, kuten sydäninfarktiin ja aivoverenvuotoon. Kuitenkaan ei ole olemassa mitään selvää raja-arvoa, jonka yläpuolella riski hypähdyksellisesti kasvaisi, vaan raja on mielivaltaisesti valittavissa (12). Niinpä esim. verenpainetautien specialistit ovat suositelleet, että verenpainetautia on ruvettava hoitamaan lääkkeillä, jos arvot ylittävät määrätyn rajan. Tällöin on rajaksi määrätty kohtuullinen riski ja ajateltu myös hoidosta aiheutuvia riskejä ja ehkä kustannuksiakin.

Kun vedetään tällaisia rajoja, asetetaan siis päämäärä tai ihanne. Voidaankin puhua ihannearvoista, jotka eroavat väestön tavanomaisista arvoista. Terveyskäsitteen kannalta panemme merkille kaksi asiaa: Käsitteeseen sisältyy myös tältä kannalta katsoen tavoitteellisuus tai ihanne. Lisäksi ei ole selvää rajaa terveyden ja riskialttiuden välillä. Kärjistetysti voidaan sanoa, että kaikki terveet ovatkin hieman sairaita tai ainakin hieman riskille alttiita. Absoluuttista terveyttä, niinkuin esim. WHO sen määrittelee, ei siis ole.

Jos teemme määrätyn laboratoriotutkimuksen eri ihmisille, havaitsemme, että tulostaso on hämmästyttävän samanlainen samassa yksilössä, ainakin jos hän pysyy terveenä sanan tavanomai-

sessä r
mäntap
esim. e
illä taa
eroja (
noastaa
riotutk
muussa
käsiyyt
värissä
perintö

On l
nöllisiä
huonoit
taan j
aineenv
du. Tä
ja tu
Usein
tama
liikaa j
tostila.

Kosk
on ku
sen to
olemm
kin sel
namme
jä. Lis
laborat
näkyvä
nk. b

johtuv
hetero
yksilöi
tutaso
mus sa
esim.

on per
rintöte
mien
vaikut
teissa,
runsa
rastuva
heikko
aineen
ja ve
kun t
entsyy
yksilöt
saavat
Niin

Kuriosita
tä ornis
is eläin
isi ollut

äkemyk-
än mu-
ihmiset
ja itse

n seeru-
a veren-
littiuutta.
itä suu-
erisuon-
kompli-
farktiin
tenkaan
lvää ralla
riski
i, vaan
littavis-
npaine-
suositel-
on ru-
illä, jos
rajan.
ty koh-
1 myös
ä ja eh-

rajoja,
ai ihan-
annear-
stön ta-
veyskä-
merkil-
n sisäl-
katsoen
Lisäksi
den ja
istetysti
terveet
ai aina-
Abson
esim.
iis ole.
boratole,
ha-
so on
ten sa-
os hän
nomai-

nessa mielessä, eikä muuta elämäntapojaan (rupea syömään esim. e-pillereitä). Yksilöiden välillä taas todetaan hyvinkin suuria eroja (13). Nämä erot eivät ainoastaan tule näkyviin laboratoriotutkimuksissa, vaan monessa muussakin asiassa, esim. pitkäikäisyydessä ja silmien ja tukan värissä. Pääasiallinen syy lienee perintötekijöissä.

On kuvattu suuri määrä perinnöllisiä sairauksia, jotka johtuvat huonoista geneeistä, jotka puolestaan johtavat siihen, että jokin aineenvaihdunnan askel ei toteudu. Tällöin lähtöainetta patoutuu ja tuoteaineesta syntyy pula. Usein syntyy lähtöaineen aiheuttama myrkytys, kun ainetta on liikaa ja vastaavasti tuotteen puutostila.

Koska perinnöllisiä sairauksia on kuvattu satoja, on erinomaisen todennäköistä, että me kaikki olemme heterotsygootteja monenkin sellaisen taudin suhteen. Kannamme siis useita huonoja geneejiä. Lisäksi on mahdollista, että laboratoriotutkimusten tuloksissa näkyvät henkilökohtaiset erot, nk. biokemiallinen yksilöllisyys, johtuvat osaksi juuri tällaisesta heterotsygoottisuudesta. Erot eri yksilöiden vastaavien geenien laatu- ja määrässä selittänee, miksi taipumus sairastua eräisiin sairauksiin, esim. sokeritautiin, niin selvästi on perinnöllistä. Suhteellinen perintötekijöistä johtuva entsyymien puutos tai huonomuus vaikuttanee ainakin rasitustilanteissa, esimerkiksi syödessään runsaasti sokeria tai rasvaa sairastuvat ne henkilöt, joilla on heikkoja askelia sokerin ja rasvan aineenvaihdunnassa, sokeritautiin ja verisuonten kovettumiseen, kun taas toiset onnelliset hyvillä entsyymipitoisuuksilla varustetut yksilöt voivat mässäillä ja silti saavuttaa korkean iän.

Niinpä voidaan sanoa, että bio-

kemian ja perinnöllisyysopin viimeaikaiset saavutukset tekevät todennäköiseksi sen, että meissä kaikissa on aineenvaihdunnallista heikkoutta eli piilevää sairautta, toisin sanoen ettei täysin terveitä ihmisiä olekaan. Veikkaan, että tällaiset aineenvaihdunnalliset heikkoudet voidaan todennäköisesti pian kartoittaa ja taudin puhkeaminen estää tai hidastaa sopivin toimenpitein, esim. määrämällä ihmisille yksilöllistä ruokavaliota.

Laboratorio tutkii ihmistä osina, esim. veren yhtä ainetta tai solutyyppejä. Ihmistä ja terveyttä voidaan kuitenkin katsoa myös kokonaisuutena. Jos henkilöltä on poistettu toinen munuainen, tai jos hän sairastaa sokeritautia, mutta tauti pysyy lääkkeillä hyvin kurissa ja hän tuntee itsensä terveeksi ja käy työssä, niin hän on sosiaalisessa mielessä terve, sen sijaan laboratoriotutkimusten perusteella ehdottomasti ei. Likinäköinen henkilö on silmälääkärin kannalta sairas, silmälasia käyttävät likinäköiset ovat itse asiassa linssiproteeseja kantavia invalideja. Likinäköiset lukijani kuitenkin tuskin pitävät itseään sairaina. Kuitenkin tehdessänne veroilmoituksen te kyllä estoitta vähensitte silmälasikulut sairauskustannuksina. Huomaamme, että ihminen voi olla sekä terve että sairas samanaikaisesti, riippuen siitä, miltä kannalta asiaa katsotaan.

Terveyden suhteellisuus tulee myös selvästi näkyviin jos tarkastelemme sitä suhteessa ikään. Eri ikäkausina odotetaan ihmisiltä erilaisia asioita. Niinpä nuorisolta ja aikuisilta edellytetään (tai ainakin hyväksytään), että he ovat kiinnostuneita vastakkaisesta sukupuolesta. Toisaalta, jos 80-vuotias vaari yhtäkkiä kovasti innostuu jahtaamaan nuoria tyttöjä, otaksumme melko hyvin perustein, että hän on tullut höpe-

röksi; hän on luultavasti saanut aivoihinsa verenkiertohäiriön. Jos pikkulapsi tulee sukukypsäksi ennen aikojaan, on kysymyksessä vakava hormonihäiriö. Koulussa ja armeijassa edellytetään että nuori mies vaikeuksitta hiihtää 10 km, jos hän ei siihen pysty, hänessä on varmaan jotain vikaa. Mutta jos 80-vuotias vaari ei jaksaa hiihtää tuota matkaa, ei hänessä silti katsota olevan mitään sairautta.

Aikanaan lapamato oli meillä hyvin yleinen, eräissä Itä-Suomen kunnissa väestöstä yli 90 %:lla oli mato (14). Ihmiset pitivät sitä miltei normaalina elämän kumppanina ja kun he joskus valittivat, he yleensä sanoivat että heissä oli liikaa matoja. Yhä edelleen monissa kehitysmaissa on suurella osalla väestöä loisia, samoin luonnossa melkein kaikilla eläimillä. Niinpä on hyvin suhteellista, onko loisten kantamista katsottava sairaudeksi vai ei.

Terveyskäsitelmä on muuttunut aikojen kuluessa. Ennen kuultiin nuorena ja 50-vuotias oli jo vanhus. Myös käsitys siitä mikä on terveellistä on kovasti vaihdellut. Noin 150 vuotta sitten pidettiin viinan juomista pitkin päivää hyvin terveellisenä, ja useat maustetut viinat ovat alun perin olleet lääkettä.

Yhteenvetona totean, että terveys käsitteenä sisältää seuraavat komponentit:

Se on ihanne tai tavoite, johon lääkärit, terveydenhuoltohenkilökunta, poliitikot ja yhteiskunta tähtäävät. Absoluuttisessa mielessä sitä ei kuitenkaan ole olemassa, sitä voi lähestyä muttei saavuttaa, niin kuin ei voida saavuttaa absoluuttista nollalämpötilaa tai täydellistä onnea tai vapautta.

Tältä pohjalta laadin aforismin tapaisen terveyden määritelmäni. Siten määriteltynä on ymmärrettävissä, mitä WHO, poliitikot ja

viranomaiset tarkoittavat yrittäessänsä jakaa terveyttä kaikille vuonna 2000 jne. WHO:n oman määritelmän mukaista absoluuttista terveyttä ei tulla saavuttamaan vuonna 2000, eikä milloinkaan.

Terveys on suhteellista, se on suhteellista ajankohtaan ja ikään nähden sekä siihen nähden miksi terveystarkastuksia tehdään. Eri tilanteissa vaatimustaso vaihtelee.

Terveyttä ei voi diagnosoida positiivisesti, ainoastaan sulkeamalla pois sairaalloiset oireet ja löydökset. Positiivista subjektiivista terveyttä on tosin olemassa, mutta siihen ei voi varauksetta luottaa. Terveyttä ja sen vastakohtaa sairautta on kaikissa elävissä ihmisissä. Terveyttä voi olla enemmän tai vähemmän, ihan niin kuin lämpömittari voi osoittaa korkeampaa tai matalampaa lämpötilaa. Niin kauan kuin henki pihisee, ihmisessä on terveyttä.

Lopuksi esitän tässä oman muunnelmani Maailman Terveysjärjestön terveyden määritelmästä, jossa olen ottanut huomioon määritelmän hyvät puolet eli terveyden ruumiilliset, henkiset ja sosiaaliset ulottuvuudet. Määritelmästä on mahdottomana poistettu ajatus absoluuttisesta terveydestä:

"Terveys merkitsee sairauden subjektiivisten tuntemusten sekä objektiivisten oireiden minimiä, arvosteltuna henkilön yhteiskunnallisen tilanteen ja lääketieteellisen toiminnan tavoitteen taustaa vasten, ja absoluuttisessa mielessä se on saavuttamattomissa oleva ihannetilä".

Tieteellisempi esitys samasta aiheesta löytyy kirjallisuusuviitteestä 7.

Kirjallisuutta

(1) Gräsbeck R, Nyberg W, Saarni M, Bonsdorff, B von. Lognormal distribution of serum vitamin B₁₂ levels and dependence of blood

values on the B₁₂ level in a large population heavily infected with *Diphyllobothrium latum*. *J Lab Clin Med* 1962;59:419—429

- (2) Gräsbeck R, Saris N-E. Establishment and use of normal values. *Scand J Clin Lab Invest* 1969; Suppl 110:62—63
- (3) Gräsbeck R, Harjanne, A. Eräiden fysiologisten tekijöiden vaikutukset kliinisten laboratoriotutkimusten tuloksiin. Suomen lääkäri 1972;27:1124—1130
- (4) Statland BE, Winkel P. Effects of preanalytical factors on the intraindividual variation of analytes in the blood of healthy subjects: Consideration of preparation of the subject and time of venipuncture. *CRC Critical Revs in Clin Lab Sci* 1977;8:105—144
- (5) Gräsbeck R, Alström T (toim). Reference values in laboratory medicine. *J Wiley & Sons, Chichester UK*, 1981
- (6) Gräsbeck R, Hälsa och referensvärden. *Finska läkaresällsk handl* 1979;123:65—73
- (7) Gräsbeck R, Health and disease from the point of view of the clinical laboratory. Kirjassa Nordenfelt L, Lindahl BJB (toim). Health, disease, and causal explanations in medicine. *D Reidel, Dordrecht*, 1984, pp. 47—60
- (8) Wright, GH von. The varieties of goodness. 4. painos. *Routledge & Kegan, London*, 1972
- (9) World Health Organization. Constitution of the World Health Organization, WHO, Geneva, 1947
- (10) Committee of Reference Values, Scandinavian Society for Clinical Chemistry and Clinical Physiology. Recommendation concerning the collection of reference values in clinical chemistry and activity report. *Scand J Clin Lab Invest* 1975; Suppl 144:1—44
- (11) Nilsson JE. Praktiska erfarenheter av Nordiska referensvärdeskommitténs hälsokriterier. *Finska läkaresällsk handl* 1979;123:110—117
- (12) Aromaa A. A search for optimum values. Prognostic evaluation

of reference values. Viitteessä 5, pp. 145—165

- (13) Winkel P, Statland BE. Using the subject as his own referent in assessing day-to-day changes of laboratory test results. *Contemp Topics Anal Clin Chem* 1977;1:287—317
- (14) Bonsdorff B von. *Diphyllobothriasis in man*. Acad Press, London, 1977

Ralph Gräsbeck
professori, ylilääkäri
Marian sairaala, laboratorio

Ori vira

Liit
asiaa
käsite
vaihe
yhtey
mus
sen t
perust
orient
listuk
kärin
mä m
lääkär
toivan
Sen s
että i
lääkär
tämät
kuiten
näitä
mentin
viran
men p

Islar työt:

Islar
tänyt
riliitol
veljesj
ta, e
sektor
myös
tavat
ovat
työnä
ja sair
ovat
Yksity
eika p
hähtier
causva
nessa p